

De Macht van het Woord

Een onderzoek naar de rol van griots na de dekolonisatie in West-Afrika .

Gijs van Straalen
Opdracht postkoloniale muzikwetenschappen.

De Macht van het Woord

Een onderzoek naar de positie van griots na de dekolonisatie in West-Afrika.

Inleiding

Afrika is een continent met vele gezichten. Het is een werelddeel dat eeuwen lang tot de verbeelding heeft gesproken van mensen over de hele wereld. Afrika staat voor safari's, Tarzan, de Kilimanjaro en avontuur, maar ook voor honger, oorlog en aids. Afrika is een plaats die zowel de fantasie stimuleert als verontrust (Locke, WoM:72). Door de slavernij uit de 16^e en 17^e eeuw zijn miljoenen zwarte Afrikanen verspreid geraakt over de Amerika's en begon een ontwikkeling die uiteindelijk de hele wereld zou beïnvloeden. Voor de nazaten van deze slaven is Afrika, het land van hun voorouders, hun oorsprong. Iedereen vormt zijn of haar eigen beeld. Het is ook een thuis voor de vele volken en stammen die, verspreid over de verschillende landen, elk een andere taal spreken. Er zijn er ongeveer zevenhonderd duidelijk te onderscheiden, die weer in groepen van moedertalen te verdelen zijn (Nketia 1974: 4). Spreken is nauw verwant met muziek en je kan ervan uit gaan dat er minstens evenveel muzieksoorten zijn als talen. Het is juist de muziek die van belang is voor dit essay, want zonder muziek is er geen leven volgens Afrikaanse filosofie.

Cultureel is Afrika dus geen homogene eenheid, maar toch zijn er verbanden. We kunnen het continent opdelen in twee delen; de Magrib, ten noorden van de Sahara en de rest dat onder de Sahara woestijn ligt. Noord-Afrika verschilt van het zuiden. Dit gebied dat loopt van Marokko tot Egypte hoort cultureel bij de Arabische wereld. Al vanaf de klassieke Griekse oudheid waren hier handelsroutes en later stond het gebied onder invloed van het middenoosten en Turkije. Het Arabisch is de meest gesproken taal en de architectuur, kleding, muziek en godsdienst is duidelijk anders dan beneden de Sahara.

Sub-Sahara Afrika wordt bewoond door mensen met een andere cultuur. In een gebied dat loopt van Senegal tot Ethiopië en van Niger tot Zuid-Afrika leven volken die weliswaar verschillen in taal en cultuur maar toch gezamenlijke kenmerken hebben die ze allemaal verbindt. Dit deel van Afrika heeft grote rijken gekend, zoals die van Ghana en Mali.

Onderling zijn er altijd al contacten en handel geweest tussen de vele stammen. Hierbij werden niet alleen goederen uitgewisseld, maar ook cultuur en zo ook muziek. Het kan voorkomen dat verschillende namen gebruikt worden voor dezelfde muziek en andersom.

Natuurlijk introduceerde men ook nieuwe muziekinstrumenten en manieren van spelen.

Buiten Afrika leeft nog wel eens de veronderstelling dat Afrika, en dan met name West-Afrika, slechts percussie als begeleiding bij de zang kent. Niets is minder waar: natuurlijk zijn er zeer indrukwekkende slagwerktradities, zoals die van de *Ewe* in Ghana, maar Afrika kent zeer veel instrumentenfamilies. Melodische instrumenten als luiten en harpen zijn belangrijk in veel muziek en ook soorten blaasinstrumenten kan je op veel plaatsen tegen komen. Het gebruik van typen xylofoons is verspreid van oost naar west. Verschillende fluiten en rietinstrumenten zijn in muziek dominant aanwezig dan drums.

Tenslotte is nog een aspect van Afrikaanse muziek van belang voor dit werk en dat is de sociale betekenis van muziek voor Afrikaanse samenlevingen.

In dit artikel zal een bijzondere groep uit die vele rijke Afrikaanse culturen belicht worden: de *jeliw* (enkelvoud *jeli*.), een beroepsgroep van musici die een belangrijke functie hebben in het leven van veel West-Afrikaanse samenlevingen. Deze groep zal beschreven worden tegen de achtergrond van de kolonisatie en dekolonisatie omdat deze processen invloed hebben gehad op de professie en status van deze 'griots', zoals de *jeliw* ook worden genoemd.

Wie zijn die musici eigenlijk en waar danken zij hun status aan? Hoe hebben zij zich als professionals aan veranderingen op het politieke vlak, tijdens en na de kolonisatie aangepast?

Allereerst is het handig te weten over welke gebieden in West-Afrika we eigenlijk praten. Er zijn diverse griottradities. In landen als Ivoorkust, Gambia, Niger en Burkina Faso zijn deze musici actief. De Wolof in Senegal kennen ze, net als de Malinke en de Soninke uit het Mande gebied. Dit Mande gebied dat zich uitstrekt van het noordoosten van Guinee tot het zuidwesten van Mali is het centrum van de orale *griot* tradities. Ondanks dat de *jeliw* overal verschillend worden omschreven hebben zij dezelfde taken: zij houden zich in elk geval bezig met het gesproken woord. Dit komt tot uiting in hun muziek, maar ook bij het bemiddelen bij conflicten of sociale gebeurtenissen. Deze essay zal vooral de *jeliw* en *jelimusow* van de Malinke beschrijven omdat zij bij veel volken in West-Afrika in hoog aanzien staan. Zij zijn de hoeders van het *Sunjata* epos, een belangrijk verhaal voor de Malinke aangezien het de oorsprong van het Mali rijk en de hedendaagse samenleving verklaart.

Het aanzien van de jeli: macht en respect.

Het gesproken woord, dat is waar de werkelijke macht en kracht ligt voor een *griot*. Het woord is hun product, omgezet in verhalen, historien en genealogieën van volken en hun heersende families. Om een duidelijk antwoord te vinden op onze vraag zullen we eerst de positie moeten kennen die deze barden hebben ingenomen en nog steeds innemen. Om een idee te krijgen van de macht van *griots* is het belangrijk om een paar essentiële begrippen van hun achtergrond verder uit te diepen. *Nyamakalaw* is de eerste term; dit is een aanduiding voor leden van een paar specifieke beroepsgroepen. Hieronder vallen alle smeden, wevers en leerbewerkers, maar dus ook de barden. Wat deze professies gemeen hebben is dat ze zich allemaal bezig houden met *nyama*, ofwel afval, vuilnis. Om de status van hun ambacht voor de Malinke te begrijpen is het goed om iets van de denkwijze binnen de samenleving te kennen. De kosmologie van de Mande kent twee plaatsen van handeling: het dorp en de wildernis, die tegenpolen zijn van elkaar. Het huis van de familie, *lu*, is het centrum waaromheen cirkels kunnen worden getrokken die steeds een niveau weergeven van beschaving. Buiten de grens van het dorp beginnen de moestuinen van de vrouwen en daarbuiten de velden van de mannen. Bij het verlaten van een kring wordt het gevaar groter totdat de wildernis, *wula*, is bereikt waar het voor de mens slecht toeven is. Dit is de plaats waar zich de *nyama* bevindt, afval dat niet behoort tot de civilisatie van de gemeenschap. De status van de *nyamakalaw* is gebaseerd op hun vermogen om natuur in cultuur te transformeren; de smid maakt van ijzererts gebruiksvoorwerpen en een de wever van wol een kleed. Hier zien we een andere betekenis van het begrip *nyama*: het staat hier voor het natuurlijke, het ongecultiveerde dat kan worden bewerkt tot iets dat voor de mens bruikbaar is. Dit is precies wat de *griot* doet: hij verandert gewone woorden in poëzie en verheft daarmee de mens uit de natuur tot de cultuur. Het begrip *nyama* slaat niet alleen op vuilnis, maar ook op de occulte krachten van de natuur en het transformatieproces. Hierdoor worden zij niet alleen bewonderd maar ook gevreesd. De *jeliw* houden zich immers met occulte zaken bezig en kunnen iemands reputatie maken of breken. Kela, het dorp net buiten Kangaba is het centrum van de beste *jeliw* en de mensen in de omgeving zijn bang om in dit dorp te komen. De *nyamakalaw* worden ook wel aangeduid als een kaste en naast deze groep onderscheiden de Malinke de *horown*, adel en vrije edelen (waar ook de boeren onder gerekend worden) en de *jon*, een slavenkaste, al is het onzeker of deze groep nog bestaat, aangezien niemand wil toegeven van slaven afkomst te zijn. *Griots* nemen in deze hiërarchie een ambivalente positie in omdat ze zich bezig houden met *nyama*, maar ook omdat ze profiteren van een gemeenschap en geld vragen voor het uiten van lof. In vroeger tijden leek het alsof de Malinke en rigide kastenstelsel kenden, vergelijkbaar met het systeem in de middeleeuwen in Europa. Dit gaat echter vaak niet op en zeker niet voor ambachtsspecialisten als de *jeliw*. Zij zijn altijd veel onafhankelijker en vrijer geweest om zich te bewegen tussen de diverse groepen binnen de samenleving.

Een ander belangrijke reden voor het grote respect dat men heeft voor de *jeliw* is dat mensen zich bewust zijn van de familie en voorouders van iemand. Het *Sunjata* epos verhaalt over hoe Sunjata Keita het grote Mali rijk stichtte en in dit verhaal worden ook de Kouyate's genoemd, de officiële barden van de koning. (Luister naar track 6 op de cd.) Zowel afstammelingen van Keita als van de Kouyate's staan nog steeds in hoog aanzien. Vooral *griots* uit het plaatsje Kela hebben de beste reputatie en dit dorp is een bedevaartsoort voor musici die meer willen leren over hun traditie en voor mensen die willen deelnemen in de geheime, mystieke kennis of hopen op genezing. De kennis van het *Sunjata* epos geeft de hoogste status aan de *jeliw* en daarom staan de *griots* uit Kela het hoogst in aanzien. Delen van het epos worden slechts bij zeer bijzondere gelegenheden verteld, waarbij de woorden moeten passen bij de gebeurtenis. Dit alles wordt uit het hoofd uitgevoerd wat nog meer bijdraagt aan het prestige van de verhalenvertellers (Jansen 1995: 66).

Diabate is een andere bekende *griot* naam en mensen die namen dragen als Keita, Konate, Kone of Traore worden gerekend tot de stand van *horown*, al gebeurt dat ook leden hiervan muziek maken, waarvan Salif Keita het bekendste voorbeeld is. Het wil dus echter niet zeggen dat mensen die zo'n bekende achternaam dragen ook werkelijk het bijhorende beroep hebben. Ook komt het voor dat leden van een familie niet het vak van bijvoorbeeld *griot* uitoefenen, maar zich wel *griot* voelen.

De *jeliw* zelf zijn zich terdege bewust van hun respectvolle plaats die zij innemen. Veel teksten gaan over *jeliya*, of wel het '*jeli* zijn'. Zij hebben de taak een bepaalde moraal uit te dragen en dragen de verantwoordelijkheid voor het behouden van de geheime kennis en historische verhalen over elite families. Van oudsher zijn de *jeliw* ook raadsman geweest van de vorsten. Door hun autoriteit en kennis van staatszaken hadden zij een belangrijke stem in staats zaken en stonden zij hun patronen aan hun zijde. Tegenwoordig lossen *griots* ook familieconflicten op en regelen zij huwelijken. Wat *jeliw* hiervoor nu uitermate geschikt maakt is moeilijk te achterhalen, maar geeft wel een idee over het respect dat zij krijgen.

De *jeliw* kennen onderling een hiërarchie die de mate van respect voor elkaar bepaald. *Ngaaraya* is een term die te vertalen is als 'de kunst van de *ngaara*', wat zoveel wil zeggen als de kunst van een groot musicus, van een meester van het woord. Waarschijnlijk is het afgeleid van '*ngana*', dat 'vakkundig' of 'vaardig' betekent. Een *ngaara* worden is het ultieme doel van elke *jeli*. Het is slechts weinigen gegeven dit te bereiken, want, hoewel velen zeer gedreven zijn in het opsommen van geschiedenissen en genealogieën, is er om mooi te spreken zeer veel kennis, vakmanschap en creativiteit nodig. Opvallend is dat het in eerste instantie niet gaat om een mooie stem, maar om de vaardigheid om de woorden en zinnen op een juiste manier te presenteren. Het waren deze *ngaaraw* die vroeger advies gaven aan de koningen en strategieën uitdachten voor oorlogen.

De jeli en zijn instrumenten: zang en begeleiding

De *jeliw* zien hun instrumenten als een deel van zichzelf; men bespeelt niet een muziekinstrument maar men spreekt erdoor. Een van de bekendste instrumenten is de *kora*, de eenentwintigsnarige luit. Deze luitharp is vooral populair in Senegal en Gambia. (Tracks 1 en 2) De klankkast wordt gevormd door een halve kalebas met daarop een brug waarover de snaren lopen. Hoog op de nek zitten de lage bastonen en dicht bij de speler de hoge tonen. Lage tonen worden dus hoog genoemd en andersom! Het instrument weerspiegelt het menselijk lichaam in de zin dat het een duidelijke linker- en rechterhelft heeft (Locke WoM: 106/107). In het Mande gebied is de *ngoni* (*nkoni, koni, kantino* track 4), een kleine luit met drie of vier snaren, het belangrijkste instrument naast de *balofoon* (*bala* track 3), een soort xylofoon met kalebassen onder de toetsen als resonatoren. Deze nemen voor de *griots* in Mande een speciale plaats in omdat de *balofoon* in het *Sunjata* epos wordt genoemd als

begeleiding van de *jeliw* van de koning en de *ngoni* het enige instrument is waarmee het epos mag worden verteld. Vaak worden er twee *ngoni*'s gespeeld, waarbij er een de baslijn speelt en de andere hoger gestemd is voor de melodielijn. Al deze instrumenten mogen slechts bespeeld worden door mannen.

De *djembe*, de bekervormige handtrommel, wordt ook wel door *jeliw* gespeeld, al is dit vrij ongebruikelijk. (Track 5) Waarschijnlijk heeft dit te maken met de hiërarchie van de instrumenten: drums, zoals ook de *doundoun* en de *tama*, staan minder hoog in aanzien dan de *kora* of *balofoon*, waardoor er minder status aan verbonden is en er minder geld mee te verdienen valt. Het is zeker een interessant gegeven dat makers en vaak ook bespelers van de *djembe* smeden zijn, die dus wel behoren tot de *nyamakalaw*, maar geen *jeliw* zijn (persoonlijke communicatie Willekes 2002). Elektrische instrumenten worden tegenwoordig ook steeds meer gebruikt, vooral in grote steden als Dakar. Vaak zijn het wel *jeliw* die ze bespelen en wordt er een onderscheid gemaakt tussen traditioneel en modern. Modern wordt hier niet gebruikt in termen van elektrisch of niet elektrisch, maar of een persoon inspiratie put uit westerse popmuziek. *Jeliw* geven de prioriteit aan de muziek op zich, waarbij het niet altijd even belangrijk is welk instrument klinkt.

Natuurlijk is de stem het belangrijkste instrument voor een *griot*; tijdens een uitvoering ligt de nadruk altijd op de tekst. Allereerst is het gesproken woord essentieel. Het is niet altijd nodig om de persoon in kwestie direct te benaderen. Vaak wordt de nadruk gelegd op het verleden van de patroon en de daden van zijn voorouders. Een geschiedenis of gezegde kan gewoon verteld worden zonder muzikale begeleiding. Verhalen kunnen ook gezongen worden of gedeclameerd. Een familie of persoon hoeft niet altijd in woorden geprezen te worden: men kan ook het ritme en de melodie die geassocieerd wordt met een bepaalde afkomst spelen. Mensen uit dezelfde streek zullen weten over wie het gaat.

Het vertellen van verhalen kent drie manieren van voordracht. Ten eerste is er het zingen van een historie, *donkili* genaamd. Ten tweede is er een vorm die onder de naam *sataro* of *teremeli* bekend staat en die een meer reciterende manier van vertellen is. Tot slot kan de *jeli* ook gewoon praten, dat *tarikou* wordt genoemd, een woord dat de oorsprong heeft in het Arabisch en 'geschiedenis' betekent (Duran 1995: 200-201). *Tarikou* is de manier waarop *ngaaraw* zich uitdrukken. De vertelstructuur komt overeen met die van de blues: eerst wordt er een vraag gesteld, vervolgens wordt deze herhaald en op het laatst wordt het antwoord gegeven. Het is een van de manieren om de lange verhalen te kunnen onthouden.

De jelimusow.

Het meest populair in landen als Mali, Guinee en het Mande gebied zijn de vrouwelijke *jeliw*, de *jelimusow*. Hun rol binnen de Mande cultuur is lange tijd genegeerd in het wetenschappelijk onderzoek en voor lange tijd waren er wetenschappers die ontkenden dat er vrouwelijke barden bestonden in West-Afrika. Zij zijn werkelijk popsterren en verdienen veel geld met optredens en de verkoop van cassettes. Hun patronen belonen hen soms zelfs ook met auto's, goud tot aan volledig ingerichte huizen aan toe, iets wat bij de mannelijke barden zeer uitzonderlijk is. De vrije positie van de *jelimusow* brengt een hoop spanning met zich mee in door mannen gedomineerde landen als Mali en Guinee. Zij geven vrouwen een stem, zetten de trend in muziek en mode en runnen hun eigen bedrijf. Hun onafhankelijkheid en seksualiteit wordt niet goedgekeurd door vooral de moslim gemeenschap.

De vrouwen kwamen op in de tijd dat Mali gebukt ging onder een militaire dictatuur van het Moussa Traore regime in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw. Veel militaire officieren en corrupte zakenmensen werden in relatief korte tijd snel rijk en wilden dat ook tonen. In plaats van zich te laten vertegenwoordigen in hun gemeenschap door de oude, eerbiedwaardige mannen, kozen ze de vaak jongere vrouwen. Veel van hun mannelijke collega's hadden moeite met de nieuwe regering en weigerden te zingen. Het werd de

jelimusow verweten samen te werken met de vijand en ook werden zij beschuldigd van prostitutie. Toch waren de zangeressen populair onder een deel van de bevolking en zij bleven dat ook, zelfs toen na 1991 het regime viel (Zobel 1996: 7-8).

Mannen houden zich traditioneel bezig met historische informatie en deze stof van sociaal commentaar te voorzien, terwijl vrouwen zich volledig toeleggen op het uiten van lof voor een persoon met een hoge sociale status of veel geld. Ook bruiloften zijn niet compleet zonder een optreden van een *griotte*. Een *jelimuso* is ofwel een *kumala*, 'iemand wiens gebruik van woorden competent is' ofwel een *ngaara* 'een groot zangeres, iemand die het hart raakt' (persoonlijke communicatie Willekes 2002).

In de praktijk zingen vrouwen en begeleiden de mannen. *Jelimusow* spelen niet de traditionele *jeli* instrumenten. Af en toe begeleiden zij zichzelf wel op een *karinyang*, een ijzeren buis waar met een metalen stok ritmische patronen worden geslagen. Zowel mannen als vrouwen kunnen dansen bij een optreden. Vrouwen kunnen ook *ngaaraw* zijn en hebben deze functie ook al vroeger aan de hoven gehad. Een vaak terugkerende zin in hun lofuitingen is *Ngaaraya ye kuu ba ye ...kumala ning ngaara te kiling ye*, of wel 'De kunst van de *ngaara* is wonderbaarlijk...het slechts gebruiken van woorden en het meester zijn over de woorden zijn twee verschillende dingen.' (Duran 1995: 202)

Vrouwen hebben het als *griotte* een stuk zwaarder dan hun mannelijke collega's wanneer zij niet zo beroemd zijn; vaak worden ze niet of nauwelijks betaald wanneer zij spelen op lokale feesten, maar wanneer ze veel succes hebben wordt dat vaak niet gegund door hun partner. Van *jelimusow* wordt vaak gezegd dat zij ongelukkig zijn in de liefde. De concurrentie tussen de *jelimusow* is moordend zowel thuis als in buitenlandse steden als Parijs.

De training van deze musicerende verhalenvertellers begint op jonge leeftijd en het kost ongeveer dertig jaar om een volleurde *griot* te worden. Kinderen worden door hun vader naar een familielid gestuurd die hen doceert in alle aspecten van de muziektraditie. Eerst wordt de rudimentaire kennis geleerd. Dit zijn de epische verhalen en genealogieën van de streek waar de *jeli* familie vandaan komt. Het geheugen wordt getraind en de techniek op de instrumenten leert men te beheersen. De tweede fase van de opleiding is gericht op het 'vergeten van jezelf'. Omdat de woorden als zeer krachtig worden beschouwd is het voor een mens niet mogelijk om ze te bezitten. In plaats daarvan zijn de woorden meester over de verteller en is het dus voor de *jeli* noodzakelijk dat hij eerst zijn 'oude' woorden vergeet en zichzelf helemaal open stelt om de nieuwe verhalen op verantwoordelijke wijze door te geven aan de volgende generatie (Stoller 1994: 353).

Hiervoor is een beeld geschetst van de *jeliw* en *jelimusow*. Zij genieten tegenwoordig nog zeer veel respect en nemen nog steeds een belangrijke plaats in binnen verschillende gemeenschappen in West-Afrika. Hun kunst is nog steeds levend. Deze ambachtsgroep kent een lange geschiedenis en heeft door de tijd heen hun positie in de maatschappij moeten aanpassen, zoals uit het volgende deel zal blijken.

West-Afrika en Europa: handel, kolonisatie en dekolonisatie.

Handel en oude contacten

Al vanaf de klassieke oudheid zijn er contacten geweest tussen het Europese en Afrikaanse werelddeel. Noord-Afrika maakte deel uit van onder andere het Romeinse en Ottomaanse rijk en was een leverancier van arbeidskrachten, specerijen, dieren en grondstoffen. Grote imperiums als Ghana en later Mali, Songhai en Haussa leverden ivoor, slaven en zout en waren in staat door middel van kamelen de Sahara over te steken. De rijken bestonden uit machtscentra met daaromheen schatplichtige vazallen (Jansen 1995: 88). Mali was schatrijk en had grote steden met bibliotheken en universiteiten. De islam doet zijn intrede in de elfde eeuw en Arabische geleerden trekken naar steden als Timbuktu. Door controle van de

goudproductie wordt Mali zeer welvarend en een zeer geschikte plaats voor de *jeli*, die vanaf ongeveer de dertiende eeuw opkomen (Boahen 1966: 14-15).

In de jaren twintig van de vijftiende eeuw zetten de Portugezen als eerste West-Europeanen voet aan wal maar werden al snel van hun handelsposities verdreven door de Nederlanders en de Engelsen. Toen in de zeventiende eeuw deze landen succesvol bleken in hun missies kregen ook de Denen, Zweden en de Brandenburgers interesse. De eerste prioriteit van Europa is puur commercieel, maar er is ook een drang tot de kerstening van de Afrikanen. Natuurlijk zijn ze gewoon nieuwsgierig en willen ze hun honger naar onbekende oorden stillen (Boahen 1966:106).

De kolonisatie

Als we ons nu richten op West-Afrika en met name de landen die een *jeli* traditie kennen zien we dat er twee landen grote invloed hebben gehad: Groot-Brittannië en Frankrijk. Hoewel zij vrijwel gelijktijdig met koloniseren zijn begonnen, verschillen hun beide manieren van bestuur. Frankrijk oefent macht uit over Mauritanië, Senegal, Mali, Ivoorkust, Guinee, Boven Volta en Niger. De Fransen beschouwen deze gebieden als '*territoires d'outre-mer*', ofwel overzeese provincies van het moederland. Het beleid is er in het begin een van assimilatie, waarbij men probeert de Afrikanen zo Frans mogelijk te laten worden. De kolonisten trachten een verdeel en heers tactiek toe te passen door 'heidense' stammen op te zetten tegen de islamitische leiders. Rond 1850 hebben de Europeanen slechts nederzettingen aan de kust, maar na 1880 is heel West-Afrika in koloniale handen; eerst onder de naam 'Haut Senegal-Niger', later wordt het veranderd in 'Frans Soedan'. Het beleid verandert in een die gebaseerd is op afspraak en overeenkomst. De orders komen direct van Parijs en tussen 1899 en 1922 wordt het A.O.F. opgericht, een overkoepelend orgaan dat alle Franse koloniën verenigt met als hoofdstad Dakar. Afrikanen mogen Afrikanen blijven en worden bestuurd door de Fransen samen met hoogopgeleide Afrikanen. De Fransen doen dit door een systeem van *cercles*, die worden geleid door een *Commandant du Cercle*. Deze *cercles* zijn opgedeeld in subdivisies en die weer in kantons. Deze kantons worden bestuurd door Afrikaanse 'chiefs', maar ironisch genoeg zijn deze lokale leiders ook aangesteld door het koloniale bewind. Hiermee vernietigen zij het traditionele systeem van opvolging door geboorte en worden de voormalige heersers gereduceerd tot symbolische figuren. Later in dit essay zal duidelijk worden dat dit van invloed zal zijn op de status van de *jeli*.

De Britten pakken de zaken anders aan. Zij gaan ervan uit dat de verschillende landen meer op zichzelf staande entiteiten zijn en de plaatselijke, Britse gouverneur is onafhankelijk in zijn besluiten, zolang ze de engelse belangen maar niet schaden. De Britse kolonies waren Gambia, Ghana, Sierra Leone en Nigeria. Lokale machtsstructuren worden gedeeltelijk in stand gehouden en stamhoofden en andere leiders krijgen posten binnen het Britse systeem. De Afrikaanse bevolking is onder de Engelse heerschappij wel vrijheid van reizen, vereniging en pers gegund, wat zeker in het voordeel heeft gewerkt van de *jeliw*.

Interesse in Afrikaanse cultuur.

De meeste Europeanen beschouwen tijdens de kolonisatie de Afrikaanse cultuur als heidens. Voor zover er interesse is gaat die uit naar de politieke en economische geschiedenis zoals stammenoorlogen en migratie bewegingen van volken. De bronnen waarop de westerse wetenschappers zich richten zijn voornamelijk de epische verhalen verteld door *griots*. Onderwerpen van oorlog, diplomatie en heerschappij zijn in de orale traditie van de *jeliw* mannelijke aangelegenheden; hierdoor is de kunst van de *jelimusow* nooit benadrukt door de onderzoekers van de Franse regering (Hale 1994: 77).

Veel jonge Afrikanen worden onder het koloniale bewind naar Europa gestuurd om daar te studeren. Onder deze studenten zijn veel leden van beroemde *jeli* geslachten en dit is een van

de redenen dat bepaalde *jeli* families na het onafhankelijk worden van landen als Senegal, Guinee en Mali hun hoge status blijven behouden en in sommige gevallen juist meer aanzien krijgen (persoonlijke communicatie Willekes 2002).

Veranderingen in de positie van jeliw: nieuwe heersers

Kangaba is de stad van waaruit vroeger de Keita vorsten regeerden over het Mande gebied en dat wordt ontmanteld door franse troepen aan het einde van de negentiende eeuw. Met zeer harde hand worden de Keita verwijderd. Kangaba wordt als machtscentrum buiten spel gezet en zal ook na de dekolonisatie nooit meer de status krijgen als voorheen. De *griots* van deze vorsten komen uit het plaatsje Kela en ondanks de verbanning van de Keita is de relatie tussen deze twee tot op de dag van vandaag intact (Jansen 1999:110). Het is een voorbeeld van de innige relatie tussen koning en bard. Hier vinden we al een deel van het antwoord op de vraag in hoeverre de rol van de *jeliw* is veranderd; vaak zijn de oude banden nog levend en ondanks dat de vorsten veel macht hebben moeten inleveren houdt het systeem van patronage stand. In Kangaba is het nog steeds moeilijk iets gedaan te krijgen zonder de goedkeuring van de oude Keita, ondanks het feit dat Mali een centrale regering heeft. Aangezien zij zichzelf zien als rechtstreekse afstammelingen van Mansa Kanda, een achterkleinzoon van Sunjata, eigenen zij zichzelf een voorname positie toe. In andere woorden: *jeliw* geven de heerschappij van hun patronen legitimiteit. Hiervoor is er een beeld geschetst van het kolonisatie en dekolonisatie proces; laten we nu kijken hoe de *jeliw* zich hebben aangepast aan deze veranderde omstandigheden.

Mali is gedurende de koloniale periode net als bijna alle koloniën opgebouwd uit vorstendommen en dorpsgemeenschappen. Vaak is in een gebied een stam of stad dominant en kan deze positie in stand houden door militaire kracht en onderhandelingen, maar ook door afkomst. Daarbij gaat men uit van '*fanga*': dit begrip staat de acceptatie van een heerschappij. Het feit dat macht wordt uitgeoefend is de justificatie van macht. Het was en is juist die afkomst van een persoon of familie die door de *jeliw* wordt gearticuleerd. De bard zelf ontvangt hiervoor giften in de vorm van geld, voedsel en onderdak. Met dit 'reputatiemanagement' overtuigen zij minder invloedrijke families van het roemrijke verleden van hun patroon. Schulz noemt dit 'narrativization' en omschrijft het als "where the current situation is presented as the outcome of a never specified past and thus of a timeless order." Het verleden wordt ook vaak ontdaan van de minder mooie kanten van iemand en precies daar ligt de ambivalente houding van de *griot*. Wanneer een bard je reputatie kan bevestigen, kan deze hem ook breken; een *jeli* vertegenwoordigt ook het volk omdat hij met zijn woorden zijn opdrachtgever eraan herinnert dat zijn macht geërfd is en slechts bestaat door acceptatie van het volk. Hoe langer de relatie bestaat tussen *griot* en heerser, hoe meer mensen zijn verhaal als de waarheid zullen accepteren. Hij is immers al zo lang bij de familie, meestal vanaf kinds af aan, dat hij de werkelijkheid wel goed zal kennen.

Onder het franse bewind worden groepen en individuen aan de macht geholpen die voorheen weinig te vertellen hadden. Velen worden als ambtenaren in dienst gesteld, ongeacht traditionele status en afkomst, zolang ze maar de franse wet gehoorzamen. Oude heersers mogen soms aanblijven, al naar gelang ze meewerken en geen verzet bieden. Hiermee verandert de traditionele claim op macht. Oorlogen tussen stammen en dorpen behoren tot de verleden tijd, evenals slavernij en deze ontwikkelingen maken dat de voormalige adellijke families snel verarmen. Veel patronages worden hierdoor opgedoekt en veel *griots* worden gedwongen om andere weldoeners te vinden voor hun diensten. *Fanga*, de militaire kracht, is niet meer relevant, maar heeft nog zeker wel een zeer grote symbolische waarde. Het zijn nu juist de mensen die voor de koloniale overheid werken die gebruik gaan maken van de diensten van de *jeliw*. Nieuwe genealogieën voor nieuwe klanten om ze een roemrijk verleden en goede reputatie te verschaffen. Het gevolg hiervan is echter wel dat de

geloofwaardigheid van de *griots* afneemt, omdat zij geen lange relatie en hechte band hebben met die nieuwe elite. *Jeliw* zijn er nooit in geslaagd om hen hetzelfde aura van waardigheid en roem te geven als zij ooit hun vroegere cliëntèle hebben gegeven.

Invloed van onderwijs en dekolonisatie

Onder het Franse bewind worden scholen opgericht voor Afrikaanse kinderen, die kwalitatief redelijk goed zijn. Frankrijk neemt zelf het initiatief tot het realiseren van goed onderwijs, terwijl de Britten het uit handen geven aan missie organisaties. Deze missionarissen houden zich naast onderwijs vooral bezig met het opzetten van landbouw bedrijven om de economische basis van de diverse koloniën steviger te maken. De L'ecole William Ponty in Dakar levert veel mensen die later een baan als ambtenaar vinden in het Franse bestuursapparaat, onder andere als 'chief' bij een stam.

Een nieuw soort Afrikaan wordt geboren; zijn smaak voor kleding, muziek en eten is Europees; hij is christelijk, maar kent nog wel zijn verantwoordelijkheid voor zijn familie en verwanten. De Franse wet geeft wel de mogelijkheid aan Afrikanen om Frans staatsburger te worden, maar daarvoor is het nodig om minimaal tien jaar lang een staat van onberispelijk gedrag te hebben en volledig opgeleid door het Franse onderwijssysteem. Bij de Britten is het niet mogelijk om ooit als Afrikaan dezelfde rechten te bemachtigen als een Engels staatsburger.

In 1951 gaat de eerste Franse universiteit open in Dakar. Daarvoor studeren de meeste studenten, vooral na 1945, in Parijs en andere plaatsen in Europa. Onder invloed van en beïnvloed door westerse, socialistische ideeën, keren zij terug naar Afrika. Velen van hen zullen later hun landen naar de onafhankelijkheid leiden.

Economische ontwikkelingen hebben ook een rol gespeeld in het proces van dekolonisatie. Na het afschaffen van de slavernij moeten bijna alle koloniën nieuwe manieren van levensonderhoud vinden en dit zorgt ervoor dat de Afrikaanse economieën veranderen in meer legitieme handelspartners.

Zowel de USSR, als de Verenigde Staten dringen aan op verandering binnen het koloniale systeem; de eerste om de vijand te verzwakken, de tweede om een kapitalistisch systeem te planten in de nieuwe staten (Gifford 1982: 159). Engeland loopt voorop in het proces en in 1957 wordt Ghana als eerste kolonie zelfstandig. Aangemoedigd door de snelle omwentelingen in het Britse rijk, beginnen de nationalistes in de Franse gebieden met hun acties. Dit gebeurt vooral in de urbane gebieden, aangezien daar iedereen samenkomt, los van achtergrond en familiebanden. Hierdoor staat men meer open voor kosmopolitische ideeën (Boahen 1966: 148).

Na de dekolonisatie

Na de dekolonisatie staat de nieuwe elite er alleen voor, zonder bescherming van de Fransen. Dit leidt ertoe dat de vooral plattelands bevolking minder geneigd is de nieuwe heersers te accepteren. Dorethea Schulz geeft in haar artikel een voorbeeld uit Mali waar de nieuwe machthebbers en ambtenaren '*Bikitigi*' genoemd worden, wat zoveel betekent als 'ballpoint dragers', refererend aan het pennenmerk BIC. Men beschouwt de ambtenaren als schoolkinderen, verwijzend naar de jaren van vernedering die ze hebben moeten ondergaan tijdens hun opleiding. Het maakt ook duidelijk dat mensen niet vergeten zijn wat de afkomst is van hun regering. In Mali komt het tot een zeer felle strijd tussen twee politieke partijen; de Parti Progressiste Soudanais (PSP) verenigt de clans en belangrijke personen van voor de kolonisatie. De Union Soudanaise-Rassemblement Democratique Africain is de partij die de koloniale elite vertegenwoordigt en de traditionele machtsstructuren uitdaagt. Deze laatste partij zal proberen de *jeliw* te gebruiken om hun macht te bevestigen en duidelijk te maken dat zij regeren in een lange traditie van heersers.

Muziek als nationale identiteit.

Jeliw als staatsmusici.

Muziek is een sterk middel om de onafhankelijkheid en zelfstandigheid van een volk uit te drukken. Na het einde van de kolonisatie beginnen de nieuwe landen met het oprichten van nationale orkesten en bands. Een goed voorbeeld is Guinee dat als eerste Franse West-Afrikaanse kolonie in 1958 onafhankelijk wordt. De eerste president Sekou Toure is zeer anti-Frans en anti-imperialistisch en verbiedt alle uit het Westen geïmporteerde muziek. De staat wordt eigenaar van opnamestudio's en een platenmaatschappij. Daarnaast organiseert de overheid muziek-, theater- en dans festivals.

De musici worden ambtenaren en worden natuurlijk gerekruteerd uit de *jeli* families. Het idee van de socialistische machthebbers van Guinee is namelijk wel dat Guinee een moderne staat wordt en dus worden er, ondanks de afkeer van het Westen, elektrische instrumenten, zoals gitaren ingekocht en verspreid. Vanaf de jaren dertig bestaan er al orkestjes die in de salons Afro-Cubaanse muziek, zoals Cha cha cha, spelen voor de elite, die voor een groot deel bestaat uit hoog opgeleide Afrikanen. De traditionele muziek wordt dan ook nog steeds gespeeld. Frankrijk en de Franse koloniën lopen op muzikaal gebied behoorlijk achter, vooral in vergelijking tot Groot-Brittannië. Het urbanisatie proces in Frans West-Afrika komt pas laat op gang. Ondanks of dankzij het systeem van de *cercles* houden de mensen op het platteland vast aan hun eigen traditie en muziek. 'Les indigenes' worden zij genoemd en zij staan in tegenstelling tot 'les evoluees', Afrikanen die wel de Franse manier van leven, onderwijs en cultuur hebben omarmd.

In beide genres zijn *jeliw* actief. De gitaar, die al vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw bekend is, is het dominante instrument, zowel binnen als buiten de salons. Na de onafhankelijkheid wordt er dus opnieuw een beroep op de barden gedaan, alleen dit keer door de regering en ook de gitaar zal een belangrijke rol gaan spelen. Door hun muzikale kwaliteiten zijn de *jeliw* de ideale personen om het traditionele repertoire te fuseren met het al aanwezige Afro-Cubaanse en Europese materiaal. Bands als 'Bembeya Jazz National', 'Orchestre de la Garde Republicaine' en 'Balla et ses Balladines' hebben groot succes, ook buiten Guinee (Zobel 1996: 4).

Een zelfde opkomst van nationalistisch getinte orkesten vindt onder andere ook plaats in Mali. Het Commissariat a la Jeunesse et aux Sports besluit in navolging van Guinee ook tot het creëren van een repertoire dat bestaat uit een mengvorm tussen traditie en populaire muziek. Het 'Orchestre national 'A' de la Republique du Mali' is het bekendste ensemble, waarbij opvalt dat er naast een traditionele *ngoni* speler ook twee *jelimusow* bij zitten. De *jeli* Keletigui Diabate wordt in korte tijd een meester op zowel de gitaar en contrabas, als op de trompet, saxofoon en fluit en in de band 'National Badema' zit Kasse Madi Diabate uit Kela. Als er een lied is dat de verbondenheid van een volk tot uiting brengt is het wel het volkslied. Zowel het Malinese als die van Guinee zijn gebaseerd op oude *jeli* melodieën. In Mali heeft het oude lied 'Sunjata mang bori long' model gestaan. De tekst laat niets te raden over: "Sunjata knows not running; Death is beter than shame" (Knight : 82). Opvallend is dat beide volksliederen op officiële gelegenheden wel gespeeld worden door een fanfareband naar westers voorbeeld.

De *jeliw* uit het Mandé gebied beginnen al rond het begin van de jaren vijftig traditioneel repertoire op te nemen. Bekende stukken zoals 'Lamban' en 'Sunjata' worden overgezet naar, vaak elektrische, gitaar. Alhoewel de gitaar zeer wijd verspreid is geraakt en veelvuldig wordt gebruikt heeft het instrument toch een lagere status dan de *kora*, *balofoon* of *ngoni*; *jeliw* bespelen het instrument wel, maar ontnemen er toch minder respect aan. De elektrisch versterkte orkesten vinden wel minder ingang in Mali dan in Guinee. De oorzaken hiervoor zijn dat Mali meer in het binnenland van West-Afrika ligt en dat het door de islamitische leer

meer gericht is op de Arabische ornamentatie van ngonispel. Akoestische muziek blijft hier toch meer dominant en wordt ook gepromoot door de overheid (Charry 1994: 35). In het 'Ensemble National du Mali' worden *Malinka*, *Bamanan* en *Soninke* stijlen bijeen gebracht. In deze groep komen *griots* uit heel Mali samen.

De collaboratie tussen staat en *griots* heeft ook een politieke lading. Mali probeert zoveel mogelijk parallellen te leggen tussen het moderne Mali en het grote Malinese rijk uit de dertiende eeuw. De *jeliw* zijn nodig om dit verhaal te ondersteunen en de glorie te zingen van de nieuwe machthebbers. Juist hier gaat het in de jaren zestig fout. De barden worden steeds meer ingezet als politieke propaganda om de economische- en machts crises in zowel Mali als Guinee te verdoezelen. Dit leidt tot een verlies van respect bij de niet-*jeli* en bevordert de opkomst van elektrische bands in de grote steden (Zobel: 5).

Vanaf de jaren vijftig beginnen Franse platenlabels, als Vogue en Chant du Monde, echter wel elektrische *jeli* opnames uit te brengen. De stukken die er op staan zijn echter niet oud, maar nieuw gecomponeerd (Charry 1994: 29). Vandaag de dag kan je spreken van een echte Mande stijl, waarvan de wortels reiken tot diep in de traditie van de *jeliw*.

Natuurlijk werken de barden als freelancers. Er is nog steeds een grote behoefte onder de bevolking om de oude verhalen te horen. Door het wegvallen van de oude patronage worden de *jeliw* gedwongen om minder kieskeurig te zijn bij het bepalen voor wie ze hun kunsten uitvoeren. Bij gelegenheden als bruiloften en 'naam geef' ceremonieën worden zij ingehuurd om de gasten te vermaken (Todd 1996: 104).

De *jeliw* hebben zich in de postkoloniale periode zeer flexibel getoond in het aanpassen aan de vraag. Aan de ene kant hebben ze geleerd om hun oude repertoire uit te voeren op nieuwe instrumenten. Aan de andere kant hebben zij kans gezien om te voldoen aan de commerciële vraag van enerzijds de overheid en anderzijds de westerse muziekindustrie. Dit is niet zonder slag of stoot gegaan. Veel *jeliw* zijn gebruikt door de staat van het land waar ze werken om de postkoloniale regeringen legitimiteit te geven.

Van lokaal naar globaal: internationale carrières van *jeliw*.

Westerse platenmaatschappijen hebben ook het talent en vakmanschap van de *jeli* ontdekt. Vanaf de jaren zeventig gaat men platen uitgeven van Afrikaanse artiesten waaronder zich veel *griots* bevinden. De stad Abidjan in Ivoorkust is het eerste echte centrum van de opname-industrie, omdat veel *jeliw* en andere musici uit Mali en Guinee er naar toe vluchten om aan het totalitaire regime en de slechte economie te ontkomen. Het is meestal niet het traditionele materiaal dat wordt opgenomen en gepromoot, al zijn er ook platen met traditionele stukken, sommige gespeeld op een versterkte *kora*. Bekend zijn onder andere Mory Kante uit Guinee, die met het nummer 'Yekeyeke' een grote hit heeft gehad en Salif Keita uit Mali. Zoals eerder gezegd is Keita niet uit een *jeli* geslacht, maar maakt hij wel gebruik van *jeli* vertelstructuren en instrumenten. In Senegal vervult Youssou N'Dour een zelfde rol; ook hij is geen *griot*. Toch zou je hem gezien de onderwerpen die hij behandelt een *griot* kunnen noemen; een zanger die niet slechts een enkele weldoener heeft, maar het hele Senegalese volk vertegenwoordigt. Ook leden van *jeli* families maken internationaal carrière. Veel verhuizen ook naar het buitenland en dan met name naar de Verenigde Staten en Europa. Een goed voorbeeld Salya, een band die is samengesteld uit leden van de Diabete en N'Diaye griot families en *kora* en *djembe* mengen. (Luister naar track 7.)

Radio als nieuw medium voor de *jeliw*

Met de komst van de verschillende koloniale machten naar West-Afrika wordt de infrastructuur van de koloniën verbeterd. Om de grondstoffen uit de mijnen en de producten van de velden effectief te kunnen vervoeren en verwerken worden wegen en spoorlijnen aangelegd. Met deze ontwikkelingen doet ook de radio zijn intrede. De ontwikkelingen op dit

terrein in het Mande gebied en het zuiden van Mali geven een goed inzicht in de rol van nieuwe media na het verkrijgen van onafhankelijkheid van Mali in 1962. De eerste socialistische regering van Modibo Keita wil een nationale eenheid creëren, maar legt daarbij de nadruk op de cultuur van de zuidelijke regio's. Het *Bamana*, de grootste lokale taal in het zuiden van Mali, wordt naast het Frans de hoofdtal. Radio wordt als eerste in het zuiden opgezet en hierdoor blijven de noordelijke provincies achter. *Griots* worden, zoals we eerder hebben gezien, ingezet om de regering legitimiteit te geven en in de eerste jaren na de kolonisatie is het een lucratieve bezigheid voor de barden (Schulz 1997: 451). Het benadrukken van het natuurlijke en ware karakter van de leiders is essentieel, omdat de regering natuurlijk begonnen is als exponent van een Westers idee en model. Tegenwoordig is de radio een zeer populair medium in Mali. Een groot deel van de uitzendingen wordt gevuld met opnames van traditioneel materiaal uitgevoerd door *jeliw*.

Nieuwe patronen.

Er zijn voorbeelden te geven van Afrikanen die geslaagd zijn in het zakenleven en nu als nieuwe mecenasen een groep van lofzangers om zich heen hebben verzameld. Deze mensen zijn vaak rijk geworden in de internationale handel, maar vinden het toch belangrijk om zich op traditionele wijze te laten prijzen. Vooral de *jelimusow* worden aangesteld om te zingen, waarbij de mate van roem zeker ook een rol speelt (persoonlijke communicatie Willekes 2002). Veel van deze zeer rijke mensen leven in het buitenland, met name in Parijs. Duran somt in haar boek de beloningen op die Tata Bambo Kouyate ontving toen hij voor Malinese 'expatriates' in de Franse hoofdstad had opgetreden: "...zeven retour tickets naar Mali, drieduizend pond in cash en meer dan dertig gouden armbanden en kettingen" (Duran 1989:).

Conclusie

De *jeliw* krijgen in het Mande gebied, in Mali en daarbuiten nog steeds zeer veel respect. Dit aanzien is ten eerste gefundeerd op het begrip *nyama*: *griots* beheersen de techniek om van ongecultiveerd materiaal, zoals de gewone woorden van mensen, verhalen te maken met eeuwigheidswaarde. Ten tweede speelt de voorouderverering een grote rol. Door de historien en genealogieën van de *griots* worden de herinneringen van machtige heersers en hun familie en verwanten levend gehouden. De relatie tussen bard families en vorst families is soms eeuwen oud wat en bepaalt in hoge mate hoeverre de woorden van de *jeli* voor waar worden aangenomen. De taak van *jeliw* was om een koning te adviseren en hem onder het volk te presenteren als de enige rechthebbende op de macht. De *jelimusow* houden zich bezig met het uiten van lof.

Met kolonisatie komt de heerschappij in handen van de Europeanen. In Mali zijn dit de Fransen die de touwtjes in handen nemen en de lokale machthebbers degraderen tot een soort lokale adviseurs of zelfs volledig buiten spel zetten. Het gevolg is dat in veel gevallen de verbintenissen tussen de *jeliw* en hun patronen onder druk komen te staan en in veel gevallen worden ze opgeheven omdat de vorsten families snel verarmen. Symbolisch blijven de banden echter wel bestaan.

Onder de bevolking worden studenten gerekruteerd en zij, waaronder ook *jeliw*, gaan naar Parijs om een universitaire opleiding te volgen. Deze studenten zullen na hun opleiding terug keren naar hun land van herkomst en velen van hen staan aan de basis van het onafhankelijkheidsproces. Opvallend is dat de nieuwe machthebbers na de dekolonisatie opnieuw gebruik maken van de *griots* om hun regering legitimiteit te geven. Doordat de verschillende *jeli* families geen oude banden hebben met de families van de heersers brokkelt hun geloofwaardigheid onder de bevolking echter wel af.

In de twintigste eeuw geven nieuwe media nieuwe mogelijkheden voor de *jeliw* om in hun levensonderhoud te voorzien. Westerse platenmaatschappijen gaan platen uitbrengen met

zowel traditionele als moderne stukken. De radio gaat ook belangrijk worden en wordt onder andere gebruikt door de nieuwe machthebbers na de dekolonisatie. Nog steeds zijn deze media populair.

Naast het verhuren van zichzelf voor allerlei sociale gelegenheden, zijn sommige *jeliw*, maar vooral de *jelimusow* erin geslaagd om zeer succesvolle carrières op te zetten. Heel het volk is nu hun patroon geworden.

Jeliw en *jelimusow* zijn er dus goed in geslaagd om na de dekolonisatie zich aan te passen aan de nieuwe maatschappij. Hoewel niet meer de machtige zangers en raadslieden van vroeger hebben zij nog steeds een hoge status. *Griots* hebben onderdak gevonden binnen het patronage van zakenmensen en andere rijken die graag geassocieerd willen worden met de hoge status van de bard en hun reputatie willen verbeteren.

“For the person who puts one hundred in my hand, I will give him a hundred-worth praise with my mouth” (Todd 1996: 105).

Literatuur

Boahen, A, *Topics in West African History*. Longman Group Ltd. Londen 1966
Titon, Jeff Todd ed., *World of Music* Schirmer Books, New York 1996

Charry, Eric, *Percussive Notes*, vol.34 April 1996, PAS

Chernoff, John Miller, *African Rhythm and African Sensibility* University of Chicago Press, Chicago 1979

Floyd, Malcolm ed. ,*Composing the Music of Africa* Ashgate, Aldershot 1999

Hale, Thomas A. ,*Research in African Literature: Griottes: Female Voices from West-Africa*, 1994

Jansen, J , *De draaiende put* ,CNWS, Leiden 1995

Jansen, J *Garbage! A structuralist exploration of the nyamakala's status in west-african societies*. University of Leiden.

Knight, Roderic C. , *Kora Music of the Mandinka: Source Material for World Musics*. African Musicology: Current Trends vol. 2

Nketia, J.H. Kwabena, *The Music of Africa* W.w. Norton and Company, New York 1974

Schmidt, Cynthia, *The Guitar in Africa: Issues and Research*. The World of Music 36(2) 1994

Schulz, D. , *Praise without Enchantment: Griots, Broadcast Media, and the Politics of Tradition in Mali*. Africa Today 44 1997

Stoller, Paul, *Ethnographies as texts/ ethnographers as griots*. American Ethnologist 21 (2) 1994

Zobel, Clemens, *The Presence of the Absent: The Griot Tradition in Black Popular Culture*. 1996

Interview Arno Willekes, cultureel antropoloog van West-Afrika en musicus, Leiden 2002

Discografie

An Be Kelen, We Are One, Griot Music from Mali PAN 2015CD

Wulabakan, *Malinke Percussion* Bakine 001

Salya, *Keur Senegal* 2002